

CZIBULA KATALIN

A pest-budai német sajtó színháztörténeti híradásai 1781 – 1790 között

A magyar hírlapirodalom kialakulásában fontos tényezőként kell számon tartanunk a német nyelvű sajtót. Hiszen a hírlapok, folyóiratok, hirdetési újságok a polgárságot célozzák meg mint lehetséges olvasóközönséget, s ez a réteg etnikumát tekintve nagy számban német, habár értelmisége a kor hungarus-tudatának megfelelően magyarnak vallja magát. Nem csupán a több mint százhatvan évig fennmaradt *Pressburger Zeitung* indulására és a hozzákapcsolódó kulturális mellékletekre kell itt gondolnunk, hanem például a nagyszombati *Siebenbürger Zeitung*ra, illetve a Pest-Budán megjelenő német nyelvű lapokra is.

Ezek az időszakosan, többnyire hetente megjelenő periodikák a hírlap, a hirdetési újság, a kulturális folyóirat sajátosságait ötvözik egybe, így a művelődés legkülönbözőbb területeiről hordoznak információkat. Jelen munkámban azt kívánom kimutatni, hogy csupán egyetlen területen, a színháztörténet területén is számos új adalékkal bővül tudásunk e lapok szisztematikus forgatásával.

Korszakhatárként Mária Terézia, illetve II. József halálát tekintem. Korábbiól nincs említésre méltó adatunk, II. József halála pedig kétségkívül új korszakot nyit — nem csupán — a színháztörténetben. Az adott időszakban időrendben a *Pester Intelligenzblatt* az első említendő periodika Pest-Budán. A század második felében lendül fel igazán a hírlapkiadás, ennek jellegzetes példája az újság, sőt a városban is majdnem a legelső, hiszen előtte csupán a *Wöchentlich zweymal neu ankommender Mercurius* (1731–1738) jelent meg. Szakirodalmi ismertetése eddig mégis szinte teljesen elmaradt. Bár a bibliográfiák általában megemlítik, mindössze Kókay György sajtótörténete szentel neki figyelmet. Ő az önálló hirdetési lapok kategóriájába sorolja,¹ már elnevezése alapján is, mivel „az *Intelligenzblatt* külön lapotípust jelentett a 18. század folyamán. Olyan újságokat neveztek így, amelyek főleg hirdetésekkel és egyéb — hivatalos és magánjellegű — közleményekkel álltak”.² Az OSzK-ban található példány az 1781. január 10-i 1. számtól a július 4-i 26. számig terjedő fél évfolyamot foglal-

¹ *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. 115.

² *Uo.* 108.

ja magában. Bár Dezsényi Béla 1786-ig datálja a megjelenését,³ valójában csak ezt a 26 számot ismerjük.⁴ Ezek alapján a szerkesztőt nem lehet azonosítani, csupán annyi olvasható minden szám végén: „Gedruckt mit Eitzenberger’schen Schriften”. Eitzenberg Ferenc Antal nyomdája (1757–1785) a második nyomda volt Pesten,⁵ tulajdonosa nagyszombati származású, 1755-ben folyamodott a városhoz engedélyért, majd szabadalom nélkül felállította a nyomdáját, mely kisebb-nagyobb zökkenőkkel 1785-ig működött a család kezében. Ekkor megvásárolta Lettner Gottfried József, majd 1789-ben Patzkó Ferenc Ágoston.⁶

A lap fő rovatai valóban a hirdetési lapokra emlékeztetnek:

1. Sachen so zu verkaufen, oder zu kaufen gesucht werden
2. Sachen so verlohren gegangen, gewohlen, oder gefunden worden
3. Gelder so auszuleihen, oder aufzunehmen gesucht werden
4. Personen so Dienste suchen, oder in solche verlang werden
5. Zimmer so zu verlassen oder zu beziehen gesucht werden
6. Befehle, Anzeigen, Licitationes, von Häusern, Aeckern, Wiesen, Weingärten und Meubles.
7. Oekonomische, politische und gelehrte Nachrichten.
8. Theatralnachrichten, neu herauskommende Schauspiele, Recensionen, Kritiken, und Gedichte auf verdienstvolle Schauspieler
9. Todtenliste
10. Lotterziehung
11. Preiß der Früchte

Ezekhez a rovatokhoz nem minden számban kapcsolódnak hírek is, az egyetlen, amely sohasem marad el, és terjedelmében is igen meghatározó, az az Oekonomische, politische und gelehrte Nachrichten. Minden újságra jellemző hírt itt közöl a szerkesztő, az államfői látogatásoktól kezdve a rendeleteken keresztül a könyvjegyzékekig, teljesen vegyesen. Ugyanakkor más lapokkal összehasonlítva meg kell állapítanunk, hogy a napilap-funkciót betöltő *Pressburger Zeitung* is módszeresen közöl hirdetéseket, árjegyzékeket, lottószámokat és halálözsi statisztikákat. Úgy tűnik, a *Pester Intelligenzblatt* mint hirdetési újság és a napilapigényű újságok között csupán a hírek arányában van különbség, a funkciók szétválása még nem bontakozott ki teljességében.

Teátrumi hírek a „Theatralnachrichten, neu herauskommend Schauspiele, Recensionen, Kritiken, und Gedichte auf verdienstvolle Schauspieler” rovatban jelennek meg, mely az első négy hónapban, azaz 16 számban tér vissza rendszeresen, a későbbiekben pedig megszűnik. Összesen négyszer közöl híreket: a január 31. 4. sz., a február 14. 6. sz., a február 21. 7. sz. és az április

³ DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada (1705–1805)*. Bp. 1941. 50.

⁴ BUSA Margit: *Magyar sajtóbibliográfia*. Bp. 1986. I. 1. 222., KÓKAY: i. m. 108–109.

⁵ *A Magyarország bibliographiája 1712–1860. VI.* Nyomda- és kiadástarténeti mutató. Bp. 1972. 336–342. egy Mauss nevű nyomdát tart számon 1748–59. között; GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp. 1917. 8. Heptner János György nyomdáját tartja elsőnek.

⁶ GÁRDONYI: i. m. 8–10.

20. 15. sz. Ezek drámakiadványok ismertetéséből és a pesti színházi események közléséből állnak. Ez utóbbiak viszont már csak azért is fontosak, mert a Hülverding-társulat pesti szerepléséről adnak töredékes képet, s pályafutásuk e szakaszát szinte egyáltalán nem ismeri a magyar kutatás. Pukánszky⁷ a gothai színházi zsebkönyv alapján ismerteti működését: a társulat profilja a korábbiakhoz képest már nem a rögtönzés, hanem a rendszeresen bemutatott darabok, tragédiák, komédiák. Először ez a társulat játszik Pesten daljátékot. Viszont balettet egyáltalán nem adnak elő. A zsebkönyv 19 drámacímet közöl a repertoárjukból, melyből kettőt a *Pester Intelligenzblatt* is említi: január 27-én Großmann: *Nicht mehr als sechs Schüsseln* c. drámáját, február 26-án Lessing: *Minna von Barnhelm*-jét láthatta náluk a közönség.

A január 31-i és a február 21-i szám tudósítása alapján így rekonstruálható a társulat ekkori repertoárja:

január 27. Großmann: *Nicht mehr als sechs Schüsseln*, vígjáték, a társulat ezévi első előadása

február 22. ifj. Stephanie: *Wer hat sich nun betrogen?* háromfelvonásos vígjáték

február 24. J. M. Babo: *Arno*, katonai dráma női szereplők nélkül

Gute Nacht Karl

február 25. ifj. Stephanie: *Peter Zapfel*, vígjáték

február 26. Lessing: *Minna von Barnhelm*, ötfelvonásos vígjáték, főszereplő: Madame Hayminn⁸

február 27. Gianetta Montaldi-Schink: *Linna Waller*, ötfelvonásos szomorújáték

Ez a néhány adat is öt újabb drámaelőadás címével bővíti az eddig ismerteket.

Hasonlóképpen tanulságosak a drámarecenziók, melyek hírt adnak Európa neves írói, Lessing, C. F. Weiße Frankfurtban, Hamburgban és Bécsben előadott drámáinak nyomtatásban történt megjelenéséről,⁹ gyakran ismerteti röviden a darab tartalmát egy-egy frappáns értékelő megjegyzéssel kiegészítve. Brömel *Der Adjutant* című darabjáról a következőket írja például: „Der Adjutant ist ein verkleidetes Frauenzimmer, und wird am Ende als die verlorhrne Tochter eines Generals befunden. Ist gleich die Intrigue nicht besonders, so hat doch der Charakter des Generals so viel Edles, das feige Poltern eines Volontairs viel Komisches, und die Sprache viel Artiges, daß das Stück auf dem Theater gefällt.”¹⁰

⁷ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A pesti és a budai német színészet története 1812-ig*. Bp. 1914. 17–18.

⁸ A színésznő 1790-ben a híres Esterházy-társulat tagja. HORÁNYI Máttyás: *Esterházyi vigasságok*. Bp. 1959. 142.

⁹ Az ismertett drámakötetek a következők: *Trauerspiele v. Herrn Kreißteuereinnnehmer WEIßE in Leipzig* fünfter Thl. mit Kupf. von CHODOWIECKI, 8. Leipzig, 1780., *Schauspiele von Karl Gotthold LEBING* 2 ter Thl. 1780., *Hamburger Theater, Frankfurter Schauspiele für's Theater, Kaiserl. Königl. Nationaltheater*. Dritter Band, Wien, bey Gräffer, 1780., *Sammlung einiger Originalstücken*, Frankfurt, 1780.

¹⁰ *Pester Intelligenzblatt* 1781. január 31. 4. sz.

Az ismertetett vagy megemlített darabok a következők:

Der Adjutant — szerző: Brömel, három felvonásos vígjáték — *Albert, Erbprinz von Bayern* — szerző S. G. J. Vogler, három felvonásos szomorújáték — *Alte Liebe rostet wohl* — szerző: C. H. von Ayrenhoff — *Der Bankerott* — szerző: Lessing — *Die Barbierstube*, unterhält sich mit prellen — *Die Beurlaubten* — két felvonásos vígjáték — *Das hätt' der Friedel wissen sollen* — két felvonásos vígjáték — *Der Deserteur* — szerző: Kotzebue és az ifj. Stephanie is írt ilyen címmel darabot, komédia — *Edwin und Emma* — szerző: F. A. Schrömbel — *Elpin und Crispine* — áriákkal („mit den schlechtesten Arien”) — *Erano* — színjáték dalokkal, három képben — *Die Flucht* — szerző: Weiße, öt felvonásos polgári szomorújáték — *Die Freymauer, oder ihr Schönen forscht umsonst* — J. D. Hensel, három felvonásos vígjáték — *Fritzel von Mannheim* — eredeti vígjáték — *Isabella* — dráma öt képben — *Jean Calais* — szerző: Weiße, valószínűleg Castelli darabjából, öt felvonásos szomorújáték — *Johann und Hannchen, sollte Arlequin und Kolombina heißen* — vásári komédia lehet („Der Witz besteht in Ohrfeigen”) — *Juliane von Lindorach* — szerző: C. Gozzi és F. L. Schröder — *Der Kaufmannsdiener* — *Die Kirschen* — szerző: L. Feldmann vagy Hirschfeld írt ilyen címmel darabot — *Die Maitresse* — szerző: Lessing — *Nicht mehr als sechs Schlüsseln* — szerző: Grossmann — *Die reiche Frau* — szerző: Lessing — *Der Schmuck* — szerző: Sprickmann — *Der sich selbst betrogene Liebhaber*. Sajnos a *Pester Intelligenzblatt* a rovatot májustól kezdve megszünteti, s a továbbiakban nem ad hírt színházi eseményekről.

A következő folyamatos és állandó periodikus kiadványok, melyek Pest-Budán megjelennek az 1787-től Budán induló *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* és az 1788-tól Pesten létező *Der neue Kurier aus Ungarn*. Hasonló profiljukat és célkitűzéseiket mutatja az a tény, hogy 1800-ban egyesül a pesti lap és a budai lap utódja, az *Ofner Zeitung*, és *Ofner und Pester Zeitung* címmel jelenik meg egészen 1845-ig.¹¹

Gyakorta hasonlítják össze a Duna két partján megjelenő két német lapot, s többnyire az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* kerül ki elmarasztalva ezekből az összehasonlításokból.¹² Túlzott jozefinizmussal vádolják, irodalmi, kulturális ambíciókat hiányolnak. Most tárgyalt területünkről, a színház világáról pedig egyenesen ilyen véleményt olvashatunk: „színházi híreket a lap általában nem közöl, de a budai magyar theátrum megalapítását mégis figyelemre méltatja.”¹³ Ezzel szemben a *Der neue Kurier aus Ungarn*t dicsérik

¹¹ KÓKAY: *i. m.* 109.

¹² KELÉNYI B. Ottó: *Buda és Pest hírlapirodalmának múltja* = A Sajtó 1927. 1. sz. 10–17., 5. sz. 1–11. 1928. 12. sz. 622–634. és KÓSA János: *Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten és az Ofner Zeitung. Két budai hírlap története* = MKsz 1942. 375–385.

¹³ KELÉNYI B. Ottó: *i. m.* 1927. 5. sz. 10.

gyakori színházi híreiért. Az általam gyűjtött anyag alapján azonban az a véleményem, hogy az összehasonlítható három év, 1788–1789–1790. híryanaga alapján inkább a budai lap felé billen a mérleg nyelve. 1788-ban ugyan több a *Kurier* színházi tudósítása, 1790-ben viszont alig ad hírt színházról, míg ekkor a *Nachrichten* alapján — egyebek mellett — egy különleges színházi látványosság bemutatását is pontról pontra nyomon követhetjük. Az 1789. év pedig igen sok hasonlóságot mutat: szinte minden lényegesebb pest-budai esemény krónikája napvilágot lát mindkét újságban, ezenkívül mindketten kitekintenek olykor más vidékekre is, bár a kitekintés iránya nem mindig egyező. Úgy mondhatjuk inkább, hogy a pesti lap sokkal inkább koncentrálna a hivatásos színház és így az aránylag magas színvonalú színjátszás eseményeire, míg a *Nachrichten* tágabban, a teátrumhoz közelebb álló jelentésében használja a színház szót, illetve sokkal szélesebb körű színházi híradásokat ad, melybe az említett polgári színjátszáson túl beletartozik a magas esztétikai színvonalat tartalmazó, színpadi látványosságot azonban nem mutató koncert is, és a sokkal kétesebb művészi értékű illuzionisztikus mutatványos játék is.

Mivel a kronológiai sorrend úgy kívánja, a budai lap vizsgálatával kezdem a színházi események számbavételét.¹⁴ A lap szerkesztője Jakob Schickmayer ágens és Anton Glorian Willich lehetett, de nem kizárt, hogy többen is közreműködtek szerkesztésében, mert az engedélyt „Schickmayer Jakob és társasága” számára állították ki. Kósa János a pesti Kilián könyvkereskedőben és Gleixner kölcsönkönyvtárosban látja az esetleges további munkatársakat, mivel e két helyen lehetett még előfizetni az újságra. A lap négy állandó rovatot vezet, melyek mindegyike rendszeresen tartalmaz információkat. A „Staatsbegebenheiten überhaupt” az egész birodalom területén történeteket kívánja felölelni, a „Provinzialnachrichten” pedig magyarországi tudósításokat tartalmaz. A kezdetben „Mannigfaltigkeiten” később csak „Nachricht(en)” rovat olykor — különösen a háborús időkben — elmarad, mikor azonban megvan, igen vegyes és érdekes híryanagot ad közre: a tudományos felfedezések, a pletykák, érdekességek igen gazdag tárháza. Ebben a rovatban vagy ez után, ettől nyomda-technikailag elhatárolva jelenik meg a színházi hírek java része. Minden második számhoz csatlakozik egy „Beilage”, mely meteorológiai jelentést, halálozási statisztikát, árjegyzéket, könyvhirdetéseket, könyvjegyzékeket, kisebb rendeleteket, licitációról szóló értesítéseket, az iskolai ösztöndíjasok jegyzékét, a szegényház elszámolásait tartalmazza. Ez a rovat is ad információkat a színházi élet bizonyos körülményeiről. Így az 1787. augusztus 25. 66. sz. és az október 17. 81. sz. melléklete közli a budai színház bérleteinek és jegyeinek árjegyzékét „Preise der Plätze im neuen Ofner Städtischen Theater” című rövidebb és az „Ankündigung der Entréepreis des neuen Königl. Städtischen Theater

¹⁴ A lap történetéről. KELÉNYI B. Ottó: *i. m.* 1927. 5. sz. 1–11., KÓSA János: *i. m.*, KÓKAY György: *i. m.* 108–112.

in Ofen” című hosszabb, más információkat is tartalmazó közleménye. Ezek szerint a páholy éves bérlete 35–48 dukát között van, egy havi bérlet ára 1 forint 30 krajcárnál kezdődik és 6 dukátig emelkedhet, a legdrágább napijegy 4 forint, a legolcsóbb 10 krajcár.¹⁵

A Franz Heinrich Bulla színingazgató aláírásával megjelent háromlapos hirdetés ezen érdekes részén túl hírt ad új színészek szerződötetéséről:

„zu der gegenwärtigen Gesellschaft sin theils einige deren Aufnahme und Werth von dem Urtheil des Publikums bestimmt werden sollen, theils einige von schon bewährten Verdiensten verschreiben werden, unter diesen sind Hr. Nuth und Mad. Teller von fürst. Esterhazyschen, und Hr. Hübsch und Mlle Hofmann von gräfl. Erdödischen Theater. Diese Verstärkung der Gesellschaft nimmt schon mit laufenden Monat ihren Anfang. . .”¹⁶

A társulat célja az volt, hogy a két városban felváltva színdarabokat (Schauspiele) és operákat mutasson be. Szereplésüket az újság megjelenésének napján, október 17-én kezdték meg. A *Grafen Guiscardi* című öt felvonásos új darabbal, hogy aztán szándékuk szerint minden vasárnap, szerdán és pénteken Budán, kedden, csütörtökön és szombaton Pesten tartsanak rendszeres előadásokat. Ezt a bevezető szöveget követi a már említett árlista, majd a rendőri szervek rendelkezései zárják a közleményt.

A továbbiakban azonban már csak kétszer ad hírt a Bulla-társulat pest-budai működéséről, a *Beylage Theater-Anzeige* rovatában. Az 1787. november 24-i 92. számban Ditters von Dittersdorf *Der Doctor und Apotheker* című kedvelt énekes játékaának előadásáról, melyet az újság szerint november 26-án hétfőn Budán, november 27-én kedden pedig Pesten fognak bemutatni.¹⁷ Az utólag készült színházi zsebkönyv¹⁸ azonban éppen fordítva rögzíti a két előadást: november 26-án Pesten, november 27-én Budán. Vagy valamelyik forrás tévedéséről van szó tehát, vagy csupán arról, hogy a társulat módosított a műsoron az előadást megelőző közlemények megjelenése után.

A december 19-i 99. szám híradása Paisiello *Der König Theodor von Venedig* című énekes játékaának budai bemutatójáról megegyezik a színházi zsebkönyv repertoárjában feltüntetettekkel.

1788-tól a színházi hírek nem hirdetés gyanánt a *Beylage*-ban jelennek meg, hanem a lapban magában a „Provinzialnachrichten” rovatban. Ez azt a változást is jelenti, hogy nem csupán a pest-budai eseményeket követi nyomon,

¹⁵ Összehasonlításl a lapban közölt gabonaárak a következők: a búza és a kukorica egységnyi ára másfél-két forint, a rozs egy forint-ötven krajcár, az árpa, a zab ötven krajcár, a köles egy forint körül mozog.

¹⁶ Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1787. október 17. 81. sz. *Beylage*.

¹⁷ Montags, als den 26. November wird in dem königl. Städtischen Theater zu Ofen und Diensttags darauf in dem Theater zu Pest von der Bullaischen Schauspiele Gesellschaft, die so beliebte Oper: der Doctor und Apotheker, in 2. Aufz. von Edln Herrn Ditters von Dittersdorf zum erstenmal vorgestellt werden.

¹⁸ Etwas zum neuen Jahr den hohen Gönner und Freunden beider königl. Städtischen Theater von Ofen und Pest gewidmet im Jahr 1788. (OSzK Színháztörténeti Tár 0098.) 20.

hanem beszámol pl. Ferenc főherceg nagyszzebeni látogatásáról,¹⁹ ahol július 27-én a színházat s megtekintette a kórházak, az árvaház és egyéb új szociális és nyilvános intézmény mellett. Az 1789. április 18-i 31. szám a Pest-Budáról Kassán át Lembergbe távozó társulat utolsó kassai előadásáról tudósít, melyet a szegények javára rendeztek. A *Reinald oder das Kind der Natur und Liebe* című darab főszerepét az amatőr Laffon játszotta, aki a kassai kávéház és táncterem bérlője volt. Mivel a kassai színház ez idő tájt még nem épült fel, a színházi előadások általában a táncteremben folytak.²⁰ Tehát az üzleti kapcsolat során Bulla közös művészeti produkcióra is vállalkozott az egyébként is kezdeményező szellemű, tehetős üzletemberrel. S az eredmény nem maradt el: 146 forintot nyújthattak át a szegényház pénztárának. Nem is állja meg az újságíró, hogy ne kerekítsen morális tanulságot a jozefinizmus szellemében a tudósítás végére:

„Es wäre zu wünschen, daß sich dadurch mehrere begeisterte und wohlhabende Personen, die Noth und Armuth nicht aus eigner Erfahrung Kenner und also die Nothleidenden leicht aus der Acht lassen, aufmuntern liessen die wohlthätige Absicht des Armeninstituts thätig zu unterstützen, da es ohne ihre Unterstützung nicht lange mehr bestehen kann.”²¹

A pest-budai színház ezévi működésének több eseményéről tudósít a Duna két partján megjelenő újság. Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* és a *Der neue Kurier aus Ungarn*. Különösen nagy sikert arathatott a Bulla-társulat előadásában Luigi Bologna Romano *L'isola di Calypso abbandonata* című olasz nyelvű operája. A mű itt is és a *Kurierban* is *Calipso abbandonata* címmel szerepel, de a szerző neve alapján biztonsággal azonosítható az Eszterházián is játszott, teljesebb című operával,²² melyet ott 1784. november 11-én mutattak be. A *Kurier* egy hosszabb közleményben számol be az előadásról, a *Nachrichten* két rövidebben.²³ Az első a bemutatás tényén kívül közli, hogy „der allgemeinen Verständlichkeit wegen ist die ganze Oper, Gesänge und Recitative in ein Buch zugleich deutsch und italienische gedruckt. Seltenheit und inneren Werth empfiehlt diese Darstellung.”

A második tudósítás beszámol a bemutató nagy sikeréről, külön kiemelve a karmester Joseph Chudy és három énekes, Hoffmann kisasszony, Hübsch és Jakobi urak teljesítményét.²⁴ Megemlékezik a tudósítás arról is, hogy március 29-én a *Das Erdbeben von Messina* című darab kerül bemutatásra.

¹⁹ 1788. augusztus 6. 62. sz. 502.

²⁰ FLÓRIÁN Kata: *A kassai német színház története 1816-ig* Bp. 1927. 32. ill. 44–45.

²¹ 1789. április 18. 31. sz. 239.

²² HORÁNYI Mátyás: *i. m.* 147.

²³ *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* 1789. március 25. 24. sz. és március 28. 25. sz. *Beylage* és *Neue Kurier aus Ungarn* 1789. március 28. 38. sz. 311–312.

²⁴ Hübsch és Hoffmann az Erdődy-féle társulat tagja volt, onnan szerződtek át a Bulla-társulathoz, mint ez az 1787-es októberi tudósításból is kiderül. Chudy egy évvel később, 1788-ban ugyanonnan távozva csatlakozott Bulláékhoz. Vö.: STAUD Géza: *Magyar kastélyszínházak*. I. Bp. 1963. 40, 50. és 54–55.

A *Kurier* tudósítása a budai előadás nagy sikeréről beszél, külön kiemelve Chudy és Bulla tevékenységét. A színészek értékelése szakértő szemmel történik, az újságíró jártasságát mutatja a színházkritika terén:

„Demoiselle Hofman, Herr Hübsch, Hr. Jakobi, Deutsche von Geburt, faßten den ganzen Sinn des wälschen Dichters, sprachen rein und mit Affekt die Worte, drückten mit Präzision die Töne aus, und stellten die Zuhörer so zu frieden, daß am Schlusse ein lautes Bravo und Fuoro rufen in dem Hörsaale erscholl.”

Valószínűleg a pesti közönség érdeklődését kívánja felkelteni, hiszen — mint az újságból tudjuk — másnap mutatják be a darabot Pesten is.

Miután a Bulla-társulat március végén elhagyja a várost, továbbra is nyomon követi működésüket a két újság: a már említett kassai hír mellett egy szeptember 23-i lemergi tudósítás beszámol a társulat ottani körülményeiről: egy kolostorépületet kaptak, melyben saját költségre felépíthettek egy színházat. Az építkezéshez 2000 fl. támogatást adott II. József. November elejétől már ebben az új színházban fognak fellépni, és nemcsak színdarabokat és operákat, hanem balettet is előadnak majd. Bulla erre a célra hat táncost szerződtetett.²⁵ Ez egybecseng a *Kurier* korábbi híradásával, mely szintén beszámol a lemergi szereplésről. Eszerint már odaérkezésüktől kezdve — ami május második felében lehetett — hetente két vígjátékot, egy szomorújátékot és két operát mutattak be nagy sikerrel.²⁶

A két lelkes cikk hangja azonban megtévesztő, más forrásokból tudjuk,²⁷ hogy valójában a társulat anyagi válságokkal küszködött. Schmallögerék távozása után Pest-Budára visszatérve Bulla nem fogad fel balett-táncosokat, szakít ezzel a műfajjal.²⁸ Lembergi próbálkozása azt mutatja, hogy anyagi szorultságában a tömegigényeknek engedve egy letűnőben lévő műfaj felújítására is vállalkozik.

Pest-Budán Heinrich Bulla-társulatát a Bergopzoom-társulat váltja fel. Az ő repertoárjukról semmit nem árul el a budai újság. Csupán év végén emlékezik meg a Kurierral együtt Luigi Tomasini és leánya, Anna²⁹ vendégjátékáról.³⁰

A következő színházbérlő a városban Emanuel von Umerth gróf, aki különös módon próbál társulatot szervezni: hirdetést tesz közzé mindkét lapban *Nachricht vom Ofner und Pester Theater* címmel.³¹

²⁵ Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1789. október 7. 79. sz. 627.

²⁶ Neue Kurier aus Ungarn 1789. június 9. 69. sz. 567–568.

²⁷ FLÓRIÁN Kata: *i. m.* 42–43.

²⁸ PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* 33.

²⁹ A színházi zsebkönyv így ír erről: „Ofen den 23. Dezember gab Hr. Luigi Tomasini mit seiner Familie, Hr. Anton, und Mlle Anna Tomasini eine große musikalische Akademie.” *Ofner und Pester Theater-Taschenbuch der Bergopzoomische Schauspielergesellschaft*. . . (OSZK Színházttörténeti Tár 0099.) 34.

³⁰ Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1789. december 19. 100. sz. 810.

³¹ Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1790. február 6. 11. sz. Beylage, Der neue Kurier aus Ungarn 1790. január 27. 12. sz. Beylage 119–120. és február 11. 18. sz. Beylage 194.

„Herr Emanuel Graf von Umwerth hat von dem gegenwärtigen beyder königl. Städte Theaterunternehmer, Joh. Bapt. Bergopzoom, auf kommende Ostern, dieses laufenden Jahres die Theaterpachtung abgelöset und übernommen; dramatischen Dichtern, Opern- und Musikalischen Verlegern, so wie auch theatralischen Mitgliedern wird dieses bekannt gemacht, daß selbe wenn sie was für die Schaubühne neu fertig liegen, oder nach Ofen und Pest zu kommen Lust und Verlangen hätten, sich mit ihren Schreiben direkte, an Herrn Emanuel Grafen von Umwerth in Pest werden können.”

A bérlőváltás azonban nem jelentett túl nagy változást a pest-budai színházi életben, hiszen a korábban is itt játszó színészek javarésze tette ki az új társulatot is. Vezetője az a Nuth volt, akinek a városba szerződéséről 1787-ben olvashattunk. De ide szerződött a pozsonyi színház volt vezetője, Friedrich Zöllner és neje is.³²

Ettől kezdve a *Nachrichten* nem foglalkozik a bérelt színház műsorával. Anál inkább a vendégjátékokkal, melyek ebben az évben többször is szerephez jutnak a színházi életben. A zsebkönyv szerint négy muzsikus³³ tart koncertet Pest-Budán júniusban és júliusban, s kettőnek szentel figyelmet a budai lap: kétszer is megemlékezik Lasser³⁴ fellépéséről, június 9-én, az előadások előtt, majd június 16-án, nyugtázva a sikert.

Nem véletlen, hogy a társulat éppen Johann Lassert hívta meg, aki Linzben, Bécsben és Brünmben működött korábban.³⁵ 1787-ben Esterházy Miklóshoz szerződik, s itt egy évadban együtt játszik az év második felében Pest-Budára szerződő Nuth-tal. Innen tehát a kapcsolat: a művészeti vezetésért felelős Nuth régi ismerősét hívta meg Budára Lasser személyében.

A másik említett muzsikus egy bizonyos mannheimi hegedűművész, Molitor, aki az újság tanúsága szerint nemcsak Budán lépett fel, július 10-én,³⁶ hanem Pesten is, de nem a színházban, hanem a hét választófejedelemhez címzett fogadó nagytermében. A muzsikus valószínűleg azonos azzal az Alois Franz Simon Joseph Molitorral, aki a későbbiekben Velencében is volt karmester, és meghatározó alakja lesz a bécsi zenei életnek a 19. század első felében.³⁷ Ekkor azonban, a 18. század végén, vándormuzsikusként járja Európát.

³² PUKÁNSZKYÉ: *i. m.* 46–47.

³³ *Ofner und Pester Theater-Taschenbuch Für das Jahr 1790.* (OSzK Színháztörténeti Tár 0100) 17–21.: Lasser, Molitor, Chorus, Cacarely.

³⁴ Életrajzát I.: Friedrich BLUME: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart.* 8. Bd. Kassel–Basel–London–New York, 1961. 250.

³⁵ Ebben a tekintetben a források nem egyeznek: Robert EITNER: *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten.* Leipzig, 19 P 2. 57–58.; 1784–1788 között a brünni színház igazgatójának tudja, míg HORÁNYI levelekre hivatkozva említi mint a linzi társulat igazgatóját 1787-ben (*i. m.* 137.).

³⁶ Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1790. július 7. 54. sz. 436.

³⁷ L. BLUME: *i. m.* 9. Bd. 438.

A továbbiakban a pest-budai színházzal kapcsolatban egyszer közöl még híradást az újság:

„Ofen. Als eine Merkwürdigkeit verdient es angezeigt zu werden, daß am 25. Oct. in dem hiesigen Schauspielhause das Schauspiel der Bürgermeister in ungarische Sprache von einer Gesellschaft auf geführt werden ist, welche sich dem ungarische Theater ganz widmen will. Die Freunde der Ungarische Sprache haben diesen ersten Versuch mit vielen Beyfalle aufgenommen.“³⁸

A német újság tehát a Provinzialnachrichten első híreként említi meg Kelemen László társulatának első fellépését Pest-Budán, azaz a magyar hivatásos színjátszás első előadását. A bemutatott darab Simai Kristóf *Igazházi*a, melyet Friedrich Alois Brühl *Der Bürgermeister* című darabjából magyarított.

Az 1790-es év augusztusi és szeptemberi számai egy különös vendégjátékról adnak képet. Először a 63. számban közli az újság,³⁹ hogy a városba érkezett Pierre és Degabriel fizikus és mechanikus, és 9-én, hétfőn bemutatja: „ihr Schauspiel von großen theatralischen Perspektiven” a Duna-híd mellett, a budai nyári színházban, majd fellépnek kedden, csütörtökön és szombaton. Az előadások 5 órától kezdődnek. Különböző városok, mint München, Regensburg és Bécs bemutatásával kívánják szórakoztatni a közönséget. A következő számokban pedig részletesen ismertetik műsorukat, mely egészében hetenként változik, részleteiben azonban úgy tűnik, tovább ismétlődő darabok is vannak. A vendégszereplés augusztus 9-től szeptember 27-ig tart. Ez alatt a több mint hét hét alatt az újság nyolcszor tudósít az előadásokról úgy, hogy csaknem teljes képet kapunk az előadások részletes programjáról. Műsorukat minden hétfőn, kedden, csütörtökön és szombaton mutatják be. Egyetlen egyszer, szeptember 17-én változtatják a szombati időpontot péntekre. Az előadások helyszíne és kezdése mindig azonos: a budai nyári színházban, délután öt órakor. Ezek a „perspektivikus színházi előadások” különös utánzatai és keverékei az udvari ünnepi játékoknak, a szabadtéri színpadi bemutatóknak és az illuminációknak, tűzijátékoknak, életképeknek. A bemutatók többnyire egy városképhez, esetleg természeti jelenséghez, tájképhez kapcsolódnak, melyek valószínűleg festve vannak: egy helyütt a „nach der Natur gemalet ist” kifejezést olvashatjuk.⁴⁰ A festett képeket aztán megvilágítják. A színpadi történet gyakorlatilag a fények játéka jelenti, bizonyos esetekben valamiféle árnyjáték is hozzájárulhatott a látványhoz, pl. a Travers völgyét ábrázoló jelenet, melyben egy kígyó egy pillangót kerget. (Ez a kép igen sikeres, mert az egyik leggyakrabban ismétlődő elem a programban.) Olykor mozgalmas eseményeket jelení-

³⁸ 1790. október 30. 87. sz. 701–702.

³⁹ 507–508.

⁴⁰ 1790. augusztus 21. 67. sz. 540.

tenek meg, pl. Sziám városában egy örömnünet,⁴¹ a shismeai tengerszorost, ahol az oroszok és a törökök megütköztek,⁴² vagy a Dardanellák egy várát, amelyből éppen az orosz hajókra lőnek. A felsoroltakon kívül igen kedvelt az erdei napfelkelte és a viharos tenger témája. Az előbbi három, az utóbbi hat alkalommal is szerepel a programban. Erről a műfajról egyéb forrásokból is tudunk Magyarországon, de ilyen részletességgel igen ritkán ismerhetjük meg, mint ebben a tudósítás-sorban.⁴³

A pest-budai lapok közül időrendben a harmadik a *Der neue Kurier aus Ungarn*.⁴⁴ Szerkesztője, Moll Jeromos kitűnő üzleti érzékkel megáldott, de anyagi ügyekben megbízhatatlan vállalkozó volt. Az ő fejből pattant ki a pesti Frag- und Kundschaftsamt gondolata is, ennek kapcsán egy *Kundschaftsblattot* tervezett 1786-ban, majd 1787-ben egy morális hetilap kiadásában is gondolkodott, végül a háborús időkre való tekintettel egy napilap-jellegű újságot hozott létre heti kétszeri megjelenéssel, a pontos címe: *Der neue Kurier aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen*. 1788-tól ezzel a profillal jelent meg a lap, mely kis címmódosulásokkal fennmaradt 1800-ig, nyomdász és szerkesztő komoly anyagi vitái és pererei közepette. Tudniillik Moll és a nyomdász Trattner ugyan szerződést kötött egymással a lap megindítása előtt, de a nyomdász és a szerkesztő jogilag tisztázatlan státuszából fakadóan sokévi háborúskodás után szétváltak egymástól.

A *Kurier* színházi híryanaga sokszor egyezik meg az előző lapéval, illetve ugyanannak a színházi életnek a pesti számára érdekesebb vonásait tárgyalja. Így jónéhány olyan előadásról tudunk, melyet az eddigi szakmunkák nem tartanak számon, és néhány olyan darabról, melyek előadását, megismerését későbbre teszik. A *Kurier*ban olvasható pl. hogy Lessing *Miss Sarah Sampson*ját 1788. április 28-án mutatta be a Bulla-társulat Pesten a szegények javára.⁴⁵ Ugyancsak a lapból értesülünk Vincenzo Martin *L'arbore di Diana* c. operájának sikeres előadásairól: többek között Ferenc főherceg és Splényi báró pesti látogatásakor is ezt adta elő a társulat.⁴⁶ A darab igen népszerű volt a hivatásos és a kastélyszínházak műsorán egyaránt. Azt is számon tartja a lap, amikor II. József budai látogatásakor az újjáépített színházat megtekinti,⁴⁷ és amikor szilveszter napján Bulláék a *Sevillai borbélyt* adják elő.

⁴¹ 1790. augusztus 28. 69. sz. 556.

⁴² 1790. augusztus 21. 67. sz. 540.

⁴³ ZOLTÁN József: *A barokk Pest-Buda élete*. Bp. 1963. 69–149. a világi ünnepek között említ meg néhányat, és Gustav GUGITZ: *Das Wertherfieber in Oesterreich*. Wien, 1908. XIII–XIV. egy részletes programot ismertet és közöl.

⁴⁴ KELÉNYI B. Ottó: *i. m.* 1928. 12. sz. 622–634. KÓKAY: *i. m.* 109–111., Andrea und Wolfram SEIDLER: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809*. Wien–Köln–Graz, 1988. 129.

⁴⁵ Ezt az előadást PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* nem tartja számon.

⁴⁶ *Der neue Kurier aus Ungarn* 1788. november 11. 70. sz. 612.

⁴⁷ *Der neue Kurier aus Ungarn* 1788. december 9. 82. sz. 706.

Az 1789-es évben a következő színházi előadásokról számol be röviden az újság:

január 4. Meissner: *Bianca Kapello* c. drámája Mme Lampel jutalomjátéka
február 6. *Doktor und Apotheker* – Jakobi jutalomjátéka
március 20-án Hübsch komikus basszus⁴⁸ és Wawrik operista⁴⁹ a Bulla-társulat énekesei igen színvonalas koncertet adtak.

március 26. Kratter: *Der Vicekanzler* c. darabja megy a pesti színházban, de megemlékezik a budai *Calipso abbanadonata* előadásról is, melyet a budai lap is említett már.

A városi előadásokon túl hírt ad az újság arról is, hogy Nagyszébenben II. József nevenapján a Schlegel *Canut* című drámáját és egy *Camillus* című előjátékot mutattak be.⁵⁰

Természetesen a *Kurier* is megemlékezik a Bulla-társulat távozásáról, terveiről, sőt ismerteti Bulla úr búcsúbeszédét, melyet Pesten és Budán is elmondott. Kiemelve a színigazgató öntudatos szavait: „Hier habe ich. . . durch ihre Gnade gesäet, aber ärndten kann ich nicht, wo ich gesäet habe. Von einem Schauplatz rede ich zum letztenmal, auf dem ich hoffen durfte, noch lange zu reden.”⁵¹ A későbbiekben beszámol arról is, hogy a Tuschel és Bergopzoom-társulat április 13-án megnyitotta kapuit, Pesten Voltaire *Olimpie*, Budán Chronegk *Codrus* című szomorújátékával.⁵² Bergopzoom az előadás előtt Pesten, utána Budán tartott beköszöntő beszédet. Ez a társulat hívja meg vendégszereplésre június folyamán a Kumpf vezette Erdődy-féle társulatot operaelőadások megtartására. A repertoárból az alábbiakat említi a lap:

Paisiello (tévedés az újság Cimarosa feltüntetése): *Le gare generose* azaz *Der Wettstreit der Grossmut*,

Salieri: *La scuola de gelosi* azaz *Schule der Eifersüchtigen*,

Haydn: *Die belohnte Treue*

Rupprecht: *Das wütende Herr oder das Mädchen im Thurm*

Ditters von Dittersdorf: *Betrug durch Aberglauben* és *Doktor und Apotheker*

Alessandri, Felice: *Il vecchio geloso* azaz *Der eifersüchtige Alte*

Gazaniga, Giuseppe: *La donna incognita* azaz *Die unbekannte Dame*.

Sajnos azonban 1790-ben már nem ilyen közlékeny színházügyben a lap, s a már korábban említett Tomasini vendéjáték és az Umwerth-beszéd közlésén kívül más híradással nem találkozunk.

A felsoroltakból is látható azonban, hogy a hivatásos színjátszással kapcsolatban valóban elég lelkiismeretes hírközlő az újság, de a hivatásos színjátékon kívül eső eseményekkel egyáltalán nem foglalkozik.

A fent ismertetett adatok, úgy hiszem, igen jól szemléltetik, hogy a magyar-

⁴⁸ Életrajzát l. STAUD: *i. m.* I. 44.

⁴⁹ PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* is megemlékezik róla 62.

⁵⁰ Az előadásról: PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *Geschichte des deutschen Theaters von Anfängen bis 1812*. 1. Bd. München, 1933. 31.

⁵¹ Der neue Kurier aus Ungarn 1789. április 2. 40. sz. 336.

⁵² L. PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* 94. és 97.

országi induló sajtóirodalom mint kortárs forrás szinte kimeríthetetlen a művelődéstörténet különböző területein. Sajnos azonban még várat magára egy olyan repertórium, mely koncentrálna az ismereteket, és megkönnyíti a további kutatók dolgát, lehetővé teszi az elmélyültebb kutatásokat.

CZIBULA, KATALIN

**Die theatergeschichtliche Nachrichten der deutschen Presse zu Pest-Buda
1781–1790**

Die Verfasserin gibt einen Überblick der zwischen 1781 und 1790 erschienenen Pest-Budaer deutschsprachigen Zeitungen (*Pester Intelligenzblatt*, *Ungarische Staats- u. Gelehrte Nachrichten*, *Der Neue Kurier aus Ungarn*) und sammelt die darin befindlichen Mitteilungen aus dem Gebiet der Theatergeschichte zusammen. Im Rahmen der Abhandlung gibt die Verfasserin einen Überblick von diesen Mitteilungen, die so vom Gesichtspunkte der Pest-Budaer Schauspielkunst, wie von dem der Geschichte der Pest-Budaer deutschen Presse im 18. Jahrhundert zahlreiche Neuigkeiten enthalten.